

EEN ZEE VAN TRAAN

Jaap R. Bruijn & Louwrens Hacquebord

EEN ZEE VAN TRAAAN

Vier eeuwen
Nederlandse walvisvaart
1612 - 1964

WalburgPers

Deze uitgave kwam tot stand mede dankzij financiële steun van

Vaderlandsch Fonds ter aanmoediging van 's-Lands Zeedienst
Unger-Van Brero Fonds
M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting
Boekenfonds Elisabeth Grent/E.J.A.M. van der Helm
Directie der Oostersche Handel en Reederijen
Admiraal van Kinsbergen Fonds
Stichting Ondersteuningsfonds NISS
Helden der Zee Dorus Rijkers
Willem Barentsz Stichting, Groningen

AFBEELDINGEN OMSLAG

1. Walvisvangst voor de kust van Spitsbergen. Abraham Storck, 1690. Collectie Scheepvaartmuseum Amsterdam
2. Kapitein Klaas Visser van de *Willem Barentsz* in de bek van een blauwe vinvis. Foto: J. van Rhijn, 1946. Collectie Scheepvaartmuseum 1996.4341.

KAARTEN OP SCHUTBLADEN

UvA-kaartenmakers, Castricum

OMSLAGONTWERP

Erwin Bomans^{BNO} Leucq!, Hof van Twente

ONTWERP BINNENWERK

Floor Boissevain, Eijgen Stijl, Den Haag

© 2019 Jaap R. Bruijn en Louwrens Hacquebord, p/a
Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

© 2019 Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

www.walburgpers.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

ISBN 9789462493650
NUR 688

INHOUD

Inleidend woord vooraf	9
17^e eeuw	
De Noordse Compagnie en de succesvolle jaren erna	13
De ontdekking van een nieuwe bron van olie en vet	13
De lastige beginjaren	16
HET KARTEL	22
Het ontstaan van de Noordse Compagnie	22
De Groenlandse walvis	30
De organisatie van de jacht	33
Traankokerijen	37
Smeerenburg op Amsterdameiland	40
Noord- en Zuidbaai op Jan Mayeneiland	44
De organisatie van de Noordse Compagnie	46
De verdeling van de aandelen in het octrooi	50
De bewindhebbers	54
De walvisvaarders	62
Buitenlandse concurrentie tijdens de Noordse Compagnie	68
DE OVERGANG NAAR DE VRIJE VANGST	81
De laatste jaren van de Noordse Compagnie bij Jan Mayeneiland	81
De laatste jaren van de Noordse Compagnie bij Spitsbergen	83
De economische en ecologische aspecten van de Noordse Compagnie	86
De veranderingen in de vangstgebieden	92
DE BLOEI IN DE TWEDE HELFT VAN DE ZEVENTIENDE EEUW	94
Het College van Gecommitteerden van de Groenlandvaart	94
De Nederlandse walvisvaart tijdens de Engelse Oorlogen	96
Het aantal uitgerede schepen in de zeventiende eeuw	99
KADERSTUKKEN	
Vleet	39
De walvisproducten	47
Pakhuizen in Nederland	48
De netwerken van de bewindhebbers	56
Commandeur en schipper	63
Culturele nalatenschap van de walvisvaart	74
Overwinteringen op Jan Mayen en in Smeerenburg	78
Leeftijd en gezondheid van de walvisvaarders	105
Twee belangrijke rapporteurs van de zeventiende-eeuwse walvisvaart	108

18^e eeuw

Bloeiperiode die op haar einde loopt	111
Inleiding	111
Een tweede vangstgebied	112
Gerret van Sante, een makelaar in cijfermateriaal	115
Een geleidelijk neerwaartse trend in de walvisvangst	117
Andere walvisvaarders	119
DE MANNEN AAN DE WAL EN DE VOORBEREIDINGEN	120
Spreiding en concentratie van rederijen	120
De directeuren	121
Het College van Committeerden van de Groenland- en Straat Davisvaart	126
De schepen	127
De vleet of het armazoen	129
De commandeurs	132
De voorbereidingen voor de reis	136
De bemanning	139
TER WALVISVANGST	141
De eerste weken van de reis en de voorbereidingen voor de vangst	142
De jacht bij Spitsbergen	146
Navigatie-instrumenten	147
Acht journalen van de commandeurs De Leeuw en Bezemer	150
Walvisvangst in Straat Davis	154
De thuisreis vanaf Spitsbergen en uit Straat Davis	157
Verhalen over verongelukte schepen en hun bemanningen	159
TERUG AAN DE WAL	196
De afmonstering	197
De onttakeling van het schip	198
De traankokerij	199
De afzet van de traan en baarden	201
Een winstgevende bedrijfstak?	203
Een directie in bedrijf: Willem Houtingh in Monnickendam	206
Verzekering van het schip	209
De twee gezichten van de walvisvaart	210
In winterberging of in de wintervaart	213
Na de afmonstering: de gewone bemanningsleden	214
Jens Eschels	216
Na de afmonstering: de commandeurs	217
Het einde van de oude walvisvaart	221
Tot slot	225

KADERSTUKKEN

Beschrijving van een walvis (1719)	121
Een walvisbezichtiging in 1758	149
Een boek voor de halve prijs (1792)	222

19^e eeuw

Pogingen tot herstel: meer zeehonden dan walvissen	227
Inleiding	227
De Britse walvisvaart	229
Pogingen tot herstel van de Nederlandse walvisvaart	231
Nieuwe initiatieven in Harlingen	233
Nederlandsche Maatschappij voor Walvischvangst	241
De laatste stuiptrekkingen van de bedrijfstak	242
Nederlandse walvisvaart in de zuidelijke oceanen	247

KADERSTUKKEN

William Scoresby Jr. 1789-1857	230
De 'vuurpijlbomharpoen'	244

20^e eeuw

Late deelnemer aan de Antarctische walvisvangst	255
Inleiding	255
Andere walvissen en andere vangstmethoden	255
Margarine en Unilever brengen de walvistraan naar Nederland	258
DE OPRICHTING VAN DE NEDERLANDSCHE MAATSCHAPPIJ VOOR DE WALVISCHVAART (1945/46)	259
De Waal, de bedrijfsleider van de NMW	264
Van <i>Pan Gothia</i> tot <i>Willem Barendsz</i> : een moeizaam proces	265
Het Nederlandse volk wordt op de hoogte gehouden	267
DE EERSTE EXPEDITIE VAN DE WILLEM BARENDSZ (1946/47)	270
De heenreis	270
Kaapstad	271
De vangst begint	272
Goede vangsten	274
Terug naar huis	276
Tevredenheid over de resultaten van de eerste moderne reis ter walvisvangst	276
Een nabrander	278

DE NMW STAAT BIJNA NOOIT OP EIGEN BENEN	279
De firma Vinke & Co	279
Toenemende Haagse betrokkenheid bij de walvisvangst	281
Het garantiecontract	284
Turbulente jaren: 1958 en 1959	288
Niet-waargemaakte pretenties en machteloosheid (1958/59-1963/64)	292
NOG ZEVENTIEN KEER OP WALVISVANGST (1947/48-1963/64):	
DE MANNEN EN HUN WERK	296
De mannen aan boord	296
De heenreis	304
Op jacht	304
Het werk op het slachtdek en in de fabriek	308
Terugreis en de betaling	314
Afgelopen	315
IN ALLE OPZICHTEN EEN ONVOORSPELBAAR BEDRIJF	317
De verkoop van de producten	318
De kosten van achttien jaar walvisvaart	321
Het varend materieel	322
Het varend personeel	324
Donkergat en Eugène Vinke	324
Andere bedrijfskosten	326
Algemene kosten	327
OP WEG NAAR HET EINDE VAN DE COMMERCIËLE WALVISVANGST	328
Terugblik	331
En daarna	333
KADERSTUKKEN	
Technische gegevens van de twee <i>Willem Barendsz</i> -en	289
Tastbaar cultureel erfgoed	299
Het werk van de inspecteurs	303
Impressies van walvissen	311
Dodelijke ongevallen tijdens de achttien expedities	313
Harpoeniers en hun bonus	316
International Whaling Commission	332
Noten	335
Bibliografie, geraadpleegde archieven en verder	349
Met dank aan	357
Gebruikte afkortingen	357
Lijst van tabellen	358
Lijst van illustraties	359
Register van persoonsnamen	361
Register van scheepsnamen	367

INLEIDEND WOORD VOORAF

Eigenlijk zijn wij op het eerste gezicht als auteurs een vreemde combinatie om samen een boek over de geschiedenis van de Nederlandse walvisvaart te schrijven: een historicus en een archeoloog/fysisch geograaf. Maar toch minder vreemd dan het in eerste instantie lijkt. De eerste van ons beiden is maritiem historicus, sterk geïnteresseerd in de sociaal-economische kant van de zeevaart en in de jaren zeventig met studenten van de Universiteit van Leiden onderzoek doende naar bevrachtingscontracten van koopvaarders, die in het midden van de zeventiende eeuw op walvisvangst gingen. De tweede van ons beiden, zeer geïnteresseerd in ecologische processen in het poolgebied, begon eind jaren zeventig bij het Arctisch Centrum van de Rijksuniversiteit Groningen aan het Smeerenburg-project en organiseerde in dat kader drie expeditie naar Spitsbergen voor archeologisch onderzoek gebaseerd op gegevens uit Nederlandse archieven. Wij kwamen met elkaar in contact toen dit Smeerenburg-project resulteerde in een promotie, dat het verblijf van Nederlandse walvisvaarders op de westkust van Spitsbergen in de zeventiende eeuw tot onderwerp had.

Wij hielden hierna contact. Ons beider belangstelling bleef uitgaan naar de historie van de walvisvaart en naar de materiële overblijfselen ervan, ook op Jan Mayeneiland. Dit leidde tot een aantal eigen publicaties. Na ons beider emeritaat kwam de gedachte op een overzichtswerk over de Nederlandse betrokkenheid bij de walvisvaart door de eeuwen heen te schrijven. Dat was ook al in 1972, 1978 en 1979 gedaan door de Zuid-Afrikaanse economisch historicus Cornelis de Jong in Pretoria. Hij publiceerde in eigen beheer zijn driedelige *Geschiedenis van de oude walvisvaart* dat de walvisvaart in de zeventiende en achttiende eeuw uitvoerig behandelt op grond van de toen bestaande literatuur en vooral ook op eigen archiefonderzoek. De Jong zorgde hiermee voor een stevig en breed fundament voor verder onderzoek. Dat gebeurde, want zijn boeken werkten inspirerend. Verschillende auteurs namen de uitdaging aan. Het was vooral Piet Dekker, docent in Schipluiden, die over een reeks van jaren in een groot aantal doorwrochte artikelen en ook in enkele boeken de lokale betrokkenheid van diverse dorpsgemeenschappen, ook op de Noord-Friese Waddeneilanden, vastlegde. Ook van Terschelling, vanwaar de eerste contacten met Straat Davis werden gelegd. Dit nog vrijwel onontgonnen vangstgebied analyseerde in 1995 Jur Leinenga in zijn dissertatie. Daarnaast begon Ineke Vonk-Uitgeest met haar onderzoek naar de betekenis van de walvisvaart voor de Waddeneilanden, met name voor Texel. Eerder al had Frank Broeze aangetoond hoe kansloos de Nederlanders in de negentiende eeuw waren bij de walvisjacht in de Grote Oceaan. Joost Schokkenbroek legde in 2008 in zijn proefschrift vast welke po-

gingen in de negentiende eeuw verder waren gedaan de grootschalige vangsten uit de twee voorgaande eeuwen te evenaren. Ook de walvisvangst na de Tweede Wereldoorlog in Antarctische wateren vond haar beschrijving in twee boeken. Wat betreft walvisvaart in naburige Europese landen zijn eveneens verschillende studies verschenen, onder meer van de hand van Gordon Jackson. Voor onderzoek naar de moderne walvisvaart was de publicatie van het overzichtswerk *History of modern whaling* van de Noren J.N. Tønnesen en A.O. Johnsen in 1982 van groot belang.

Wij hebben het nu gewaagd op basis van bovengenoemde en nog andere auteurs met hun publicaties en ook gebruikmakend van eigen onderzoek dit overzichtswerk te schrijven. Daarbij hebben we de geschiedenis van de Nederlandse walvisvaart globaal in vier delen of eeuwen opgesplitst, daarbij ook uitgaande van ons beider expertise naar tijdvak. Het eerste hoofdstuk behandelt de opkomst en plotselinge grote bloei tijdens de zeventiende eeuw. Het tweede schetst de achttiende eeuw, waarin walvisvaart een normale bedrijfstak was, maar die door uitputting van het bestand aan walvissen geleidelijk achteruitging. De aanvankelijk duurzame jacht was na enige tijd veranderd in een walvisjacht die aan de Arctische populatie vrijwel geheel een einde maakte. Van herstel van de jacht in de oude vangstgebieden kon vervolgens in de negentiende eeuw ondanks de verstrekte subsidies geen sprake meer zijn. Wel deden zich een aantal nieuwe technische ontwikkelingen voor van belang voor de grootschalige walvisjacht die in de twintigste eeuw in Antarctica ontstond. De behoefte aan margarine speelde hierbij een grote rol en waaruit de naoorlogse Nederlandse walvisvangst in de Antarctische wateren voortvloeide. Ook hier kwam door uitputting van de walvispopulaties een einde aan de jacht. Naast de doorlopende tekst hebben we in kaderteksten bepaalde thema's speciale aandacht gegeven. Zoveel als mogelijk wordt de invloed van de vangsten op de omvang van de walvispopulaties aangestipt, evenals de invloed van verandering van het klimaat in de poolgebieden en aan het slot internationale ontwikkelingen in de in 1946 opgerichte International Whaling Commission. De titel van het boek verwijst naar de honderden miljoenen liters traan en de plaats van herkomst van die traan. Naast elkaar komen in het boek de spellingwijzen Willem Barentsz en Willem Barendsz voor. De eerste is de spelling zoals die in de archivalische bronnen staat vermeld, de tweede is de spelling van de scheepsnaam die in de twintigste eeuw aan de twee fabrieksschepen ter walvisvangst werd gegeven.

Maritiem historicus Paul van Royen heeft onze teksten gelezen, van commentaar voorzien en verbeterd. Wij zijn hem voor deze intensieve arbeid zeer erkentelijk en dankbaar. Zo'n aardige, maar scherpe criticus is zeldzaam.

Verder hebben wij geregeld hulp, advies en ook gegevens van diverse personen mogen ontvangen. Wij zijn hen daarvoor heel dankbaar en vermelden hun namen graag apart achterin het boek. In het bijzonder noemen we hier al Jur Leinenga en Ineke Vonk-Uitgeest. Aan onze beide wederhelften, Elly en Judith, dragen we dit boek van harte op.

Jaap R. Bruijn
Oegstgeest, februari 2019

Louwrens Hacquebord
Haren, februari 2019